

Шаповал А.В. (Глущенко А.В.) Багатозначність поняття дискурсу // Лінгвістичні студії: збірник наукових праць. – Брама-Україна, 2006. – С.179- 185

А.В.Шаповал

БАГАТОЗНАЧНІСТЬ ПОНЯТТЯ ДИСКУРСУ

Статтю присвячено аналізу понятійної багатозначності терміну „дискурс”. Будучи одним із високочастотних лінгвістичних термінів, він і сьогодні не має загальновизнаної дефініції, залишаючись серед багатозначних лінгвістичних понять. Запропоновано чотири значення цього терміну, які є найбільш вживаними в сучасній лінгвістичній літературі.

Актуальність даної статті полягає у зверненні до питань прагмалінгвістики, зокрема до

питань про багатозначність дискурсу, що й досі є предметом дискусій багатьох науковців.

Новизна роботи полягає у спробі узагальнення чотирьох основних значень дискурсу у лінгвістиці.

Мета статті – систематизувати найважливіші тлумачення поняття “дискурс” у лінгвістичній літературі протягом останніх десятиріч.

Одним із визначальних напрямів розвитку сучасної науки про мову є прагмалінгвістика, яка намагається відповісти на низку питань відносно свідомого і цілеспрямованого використання мови людиною (мовцем). Увівши до лінгвістичної термінології поняття мовленнєвого акту та уточнивши поняття дискурсу (*discourse*), прагмалінгвістика і сьогодні продовжує їх досліджувати та специфікувати. Проаналізуємо одне із базових понять прагмалінгвістики – дискурс – у плані пояснення його понятійної багатозначності.

Впродовж п’яти десятиліть, що пройшли з часу введення терміну „дискурс” до корпусу лінгвістичної термінології, його значення все ще залишається остаточно не з’ясованим. Будучи часто вживаним лінгвістичним терміном, дискурс визначається по-різному різними лінгвістами [1]: а) як зв’язне мовлення (за З.Харрісом); б) як актуалізований текст, на відміну від тексту як формальної граматичної структури (за Т. Ван Дейком); в) як когерентний текст (за І.Беллертом); г) як текст, що сконструйований мовцем для слухача (за Дж.Брауном; Дж.Юлом); д) як результат процесу взаємодії у соціокультурному контексті (за К.Пайком); і) як зв’язна послідовність

мовленнєвих актів, тобто як утворення, котре є включеним до комунікативно-прагматичного контексту, на відміну від тексту як послідовності речень, котрі є відстороненими від комунікативно-прагматичного контексту (за І.П.Сусовим і Н.Д.Арутюною) [2]; й) як єдність, котра спроможна реалізуватися у двох формах: у мовленні як звуковій субстанції і у тексті як письмовому мовленні [3].

Таке широке і різнобічне тлумачення терміну „дискурс” свідчить про те, що в сучасній лінгвістиці бракує чіткого і загальноприйнятого визначення поняття дискурсу, котре змогло б охопити всі його характерні риси та випадки вживання. Саме цей факт, напевне, і пояснює велику популярність цього терміну та його інтенсивне вживання в лінгвістичній літературі протягом останніх десятиріч. Очевидно, різноманітність тлумачень терміну „дискурс” – то як окремого висловлювання, то як комунікативної події, то як комунікативної ситуації, то як зразка мовленнєвої поведінки і т.п. уможлиблює його вживання з метою вдалого задоволення різних понятійних потреб через модифікацію більш традиційних уявлень про мовлення, текст, стиль, мовленнєвий жанр і т.п.

Поняття дискурсу асоціюється з усіма виявами комунікації в суспільстві (комунікативний дискурс, мовний, вербальний, невербальний, сучасні дискурсивні практики, дискурс мовчання), комунікацією у межах окремих каналів (візуальний, слуховий, тактильний), виявом правил спілкування, способів викладу та втілення прагматичної мети мовців (етикетний, лайливий, дидактичний) [4;137-138]. Дискурс визначають також як носія різних типів інформації в комунікації: раціональної (раціоналізму, об’єктивний, суб’єктивний, правди, істини, брехні); духовної віри, світобачення, поривань тощо (духовний, сакральний, релігійний, філософський, метафізичний, православний, міфологічний, міфічний, апокаліптичний та символічний). Дехто з учених ототожнює дискурс із предметом дослідження різних наук (соціологічний, політологічний, філологічний). У багатьох текстах дискурс сприймається як вияв культурної комунікації (дискурс культури, модернізму, постмодернізму), етнокультурних особливостей спілкування (міжкультурний, різномовний, іншокультурності), культурно-історичних особливостей комунікації (дискурс Нового часу, Відродження). Соціальні, вікові та статеві характеристики учасників комунікації іакож ототожнюються з типами дискурсу (політичний, влади, радянський, молодіжний, феміністичний, лейбористський, радикальний).

Поняття дискурсу часто асоціюється з типами та формами мовлення, принципами побудови повідомлення, його риторикою (монологічний, діалогічний, наративний, риторичний, іронічний тощо), характеристиками мовлення окремої людини і груп людей (особистісний, ко-

лективістський, авторитарний). Розглядають дискурс і як функціональний стиль, різновид мовлення (усний, писемний, науковий, художньо-белетристичний, діловий, літературний), як жанр художньої літератури (прозовий, ліричний, драматичний). Деякі науковці вказують на полісемію терміну “дискурс”, навіть вбачають омонімічні розходження окремих значень, оскільки ця категорія вживається в різних науках з різним значенням . А сучасна українська лінгвістка Н.Сукаленко вважає, що цей термін знаходиться між текстом, контекстом, функціональним стилем, підмовою тощо [4;138].

Проаналізувавши різноманітність значень, в яких вживається термін „дискурс”, вважаємо за можливе звести їх до чотирьох основних, аналіз яких пропонується нижче.

Перше значення. Дискурсом вважають висловлювання, заглиблене у певну соціокультурну ситуацію. Хоча термін „дискурс”, введений З.Харрісом до лінгвістичної термінології ще у 1952 році, був вжитий саме у цьому значенні, все ж пізніше він був ототожнений із терміном „текст”, оскільки у деяких європейських мовах бракувало еквіваленту франко-англійського слова „дискурс”, який і був замінений на вже існуючий термін „текст”. Проте, терміни „дискурс” і „текст” із самого початку не були повністю тотожними, оскільки вживалися у різних аспектах: дискурс – у соціальному, а текст – у мовленнєвому. Такому розмежуванню сприяла як концепція французького вченого Е.Бенвеніста, який вважав дискурс мовленням, невіддільним від мовця [див.5,37], так і роботи голландського вченого Т. Ван Дейка, який вважав текст статичним об’єктом, а дискурс – способом актуалізації тексту за наявності певних ментальних та прагматичних умов [6, 81]. Таким чином, поняття „дискурс” ставило наголос на динамічному характері мовленнєвого спілкування, що розгортається в часі, тоді як текст сприймався переважно як статичний об’єкт, що є результатом мовленнєвої діяльності. Такому розумінню дискурсу відповідає і дефініція, запропонована українським енциклопедичним словником, згідно якої дискурс – це „зв’язаний текст у контексті багатьох конститууючих та фонових чинників – соціокультурних, психологічних і т.д. Дискурс називають зануреним у життя текстом, що вивчається разом з тими формами життя, що його формують: інтерв’ю, репортажі, наукові теорії ... та ін.” Таке розуміння дискурсу є характерним для англомовної наукової традиції, поглядів якої тримаються також і деякі вчені з країн континентальної Європи. За межами зазначеної традиції, розуміння дискурсу як „третього члена” сосюріанської дихотомії *langue::parole* було вже давно притаманним бельгійському вченому Е.Бюїссансу [див. 1]; що ж до французького вченого Е.Бенвеніста, то він послідовно вживав термін „дискурс” (*discours*), замінивши ним термін „мовлення” (*parole*).

Друге значення. Подальша розробка концепції комунікативної природи тексту, котра проводилась голландським вченим Т. Ван Дейком на початку 80-х років 20 століття, призвела до вибору іншого стрижневого слова для дефініції дискурсу, яким стала комунікативна подія. Саме подійно-

ситуативний аспект розуміння дискурсу і складає основу другого значення цього терміну. За такого розуміння, дискурс – це сама комунікативна ситуація, що інтегрує текст у сукупності всіх його складових. Таке тлумачення дискурсу притаманне, зокрема, українському лінгвісту Г.Г.Почепцову (мол.), за яким текст і дискурс розглядаються за аналогією з реченням і висловлюванням. Відомо, що речення – це звична для носіїв мови одиниця структурної організації мови, а висловлювання як відповідна реченню етична одиниця поєднує в собі як саме речення, так і конкретний соціальний контекст його вживання. Ці ж самі відношення ізоморфно повторюються і на вищому структурному рівні мови – рівні тексту, конститuentами якого є як сам текст (у широкому значенні слова), так і дискурс. При такому тлумаченні дискурсу очевидно, що до його складу входять, окрім лінгвістичних, ще й екстралінгвістичні чинники, а також когнітивні складові, які передують комунікації. Тобто, згідно другого значення дискурсу, основними його рисами визнаються наступні п'ять: контекстуальність, особистісність, процесуальність, ситуативність та замкненість [5,39]. Процесуальність дискурсу обумовлена тим, що він розглядається не як кінцевий продукт мовлення, а саме як процес, котрий протікає при наявності як мінімум двох учасників – комунікантів (звідси – особистісність дискурсу). Саме комуніканти контекстуально-ситуативно інтерпретують висловлювання один одного у межах конкретної ситуації спонтанного спілкування (звідси – замкненість дискурсу), сумісними зусиллями розробляючи структуру дискурсу в кожному конкретний момент свого спілкування.

Третє значення. Будучи найбільш поширеним в сучасній лінгвістичній літературі, це значення дискурсу виходить із положення французької семіотичної традиції, згідно якої дискурс ототожнюється з самим мовленням (переважно, усним). Співвідносячи дискурс із комунікативним процесом, семіотики розглядають його як подію (*communicative event*), котра чітко „прив'язана” до певного акту мовлення, моделюючи, варіюючи та регулюючи мовні норми і протограматичні форми мовної свідомості та переводячи їх у мовлення [5, 40].

Четверте значення. Це значення дискурсу обумовлене прагматичною диференціацією всього дискурсивного масиву мови і тому часто замінюється на термін „дискурсивні практики”. За таким тлумаченням, дискурс є комунікативно-прагматичним зразком мовленнєвої поведінки, котра протікає в певній соціальній сфері і має певний набір перемінних, якими слугують сталі соціальні норми, соціальні відношення між комунікантами, ролі, які ці комуніканти виконують, чинні конвенції, показники інтерактивності комунікантів тощо . За поширеною в сучасній лінгвістиці дефініцією Ю.С.Степанова, дискурс – це можливий альтернативний світ у світі мови, що має „особливу граматику, особливий лексикон, особливу семантику, особливі правила слововживання” [7, 42-44]. Тобто, спостерігається прагнення до розмежування індивідуального мовлення як конкретного індивідуального акту висловлювання думки певним мовцем із характерним саме для цього

мовця набором лексичних, граматичних, стильових та ін. особливостей оформлення власної думки, і узагальненого, типологічного зразка мовленнєвої поведінки, притаманної певній конкретній комунікативній ситуації з характерним для неї типовим набором лінгвістичних і екстралінгвістичних складових. У своєму четвертому значенні дискурс означає саме спосіб мовлення, вказуючи на те, який або чий він є, оскільки увага дослідника фокусується не на дискурсі в цілому, а на його конкретних різновидах (дискурсивних практиках), котрі детермінуються широким набором параметрів: чисто мовними характеристиками, стилістичною специфікою тематики, способами мислення тощо. Саме це, четверте, значення дискурсу широко використовується у функціональній прагматиці (Й.Ребайн, К.Еліх), яка кваліфікує дискурс як одиницю, форму мови, або інтеракцію, котра виступає або частиною повсякденної мовленнєвої діяльності, або ж проявляється в інституціональній галузі [5, 41]. Основною рисою дискурсу в такому його розумінні є регулярність і обов'язковість присутності комунікантів: мовця (*speaker*) і слухача (*listener*). Самі ж інтеракції розглядаються або як мовленнєва взаємодія представників певних соціальних груп (наприклад, лікар – пацієнт, політик – громадянин, вчитель – учень і т.п.), або як мовленнєва взаємодія у певній галузі соціальних відношень (наприклад, учити – учитися, лікувати – лікуватися і т.п.). Тобто, при такому розумінні, поняття дискурсу зближується з поняттям функціонального стилю або, скоріше, з поняттям підстилю мови, що перекликається зі тлумаченням дискурсу Ю.С.Степановим: це „під-мова” у мові, можливий альтернативний світ у світі мови. У межах четвертого значення дискурсу вважається, що саме спосіб мовлення багато в чому зумовлює як предметну сферу дискурсу, так і відповідні цій сфері соціальні інститути. По суті, означення дискурсу „який” або „чий” слугує вказівкою комунікативної своєрідності суб'єкту соціальної дії, який може бути конкретним, груповим або навіть абстрактним. Наприклад, говорячи про дискурс насильства, мають на увазі не стільки те, як говорять про насильство, скільки те, як абстрактний соціальний агент „насильство” проявляє себе в комунікативних формах, що цілком відповідає традиційним виразам типу „мова насильства” [3]. Опіраючись на четверте значення дискурсу, лінгвісти намагаються створити його типологічну парадигму, виокремлюючи, аналізуючи та описуючи загальні риси різних типів дискурсу, зокрема наукового, політичного, кінодискурсу, теледискурсу та ін. [8, 76-98]. Предметом аналізу при цьому виступають тексти, створені в інституційних межах, котрі впливають на мовленнєві акти, накладаючи на них обмеження історичної, соціальної та інтелектуальної спрямованості.

Отже, дискурс – це спосіб бачення світу, відбитий у мові. Знаходячи своє вираження у різних (і не тільки вербальних) практиках, дискурс не лише відбиває позамовний світ, а й проектує і створює його. Розглянуті чотири основні значення терміну „дискурс” виявили його понятійну близькість до терміну „текст”, хоча більшість лінгвістів, признаючи за дискурсом наявність динамічного характеру мовленнєвого спілкування, яке розгорнуте в часі,

визнають цю характеристику за таку, що відрізняє його від тексту, який кваліфікується як переважно статичний лінгвістичний об'єкт – результат, а не процес мовленнєвої діяльності. І все ж іноді під дискурсом розуміють таку лінгвістичну даність, котра включає до свого складу одразу дві складові: і динамічний процес мовленнєвої діяльності, вписаний у певний соціальний контекст, і результат цієї мовленнєвої діяльності – текст.

Література

1. Енциклопедія “Кругосвет”// <http://www.krugosvet.ru/articles/82/1008254a>
2. Сусов І.П. Електронний посібник для аспірантів та студентів.//<http://homepages.tversu.ru/%7Eips/Discourse.htm>
3. Муравьева Н.В. Язык конфликта// <http://dere.com.ua/library/muravyeva/liter.shtml>
4. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики. – К.:Видавничий центр “Академія”, 2004. – 344 с.
5. Селіванова О.А. Основи лінгвістичної теорії тексту та комунікації – К.:Фітоцентр, 2002.- 335с.
6. Dijk v.T.A. Studies in the Pragmatics of Discourse. – The Hague etc.: Mouton, 1981. – 331с.
7. Альтернативный мир. Дискурс. Факт и принцип причинности// Язык и наука конца XX века. – М, 1995. – С. 42-44.
8. Почепцов Г.Г. Теорія комунікації. – К.: Видавничий центр ”Київський університет”, 1999. – 307 с.